

*Waardevolle verworvenheid kan niet
zonder inhoudelijke vulling*

VRIJHEID WAAROM, VRIJHEID WAARTOE?

We gedenken deze dagen dat Nederland bevrijd werd. Is er een vreemder manier om die bevrijding van 75 jaar geleden te vieren? Festiviteiten afgelast, kerken gesloten, rijen voor de winkels, publieke leven stilgelegd en ieder thuis of anderhalve meter uit elkaar; allemaal uit vrees voor contact met de ander.

De nuchtere waarheid is: ja, het kan vreemder, veel vreemder. We hadden de vrijheid alweer kwijt kunnen zijn of we hadden het al niet meer de moeite waard kunnen vinden om de bevrijding te gedenken. Dat het vreemder kan -en nog aanzienlijk veel slechter-, onderstreept slechts hoe bevoorrecht we zijn.

Is er echter een passender wijze om de bevrijding te gedenken? En dan bedoel ik niet dat we zo weer eens ervaren wat het was om vrijheid te verliezen. Ongetwijfeld zal deze tijd herinneringen oproepen

bij wie de oorlog nog mee hebben gemaakt. Toch is vergelijking niet gepast. De beperkingen nu zijn onvergelijkbaar met die van de jaren van bezetting. Angst nu heeft weinig te maken met de angst tijdens de bezetting voor geweld, dwang, willekeur, roef en minachting voor menselijk leven en menselijke waardigheid. De vergelijking miskent de essentie van wat er nu gebeurt; dat we ons zelf beperkingen stellen om kwetsbaren te beschermen. Niets geeft beter weer wat we 75 jaren geleden herwonnen.

Niet doel maar mogelijkheid

Zonder het coronavirus zouden we rond 5 mei waarschijnlijk weer veel lofzangen horen over vrijheid. Vrijheid in de zin van alles kunnen doen, denken en zeggen; in de zin van emancipatie en mensenrechten. Vrijheid is een grote waarde, maar als we niet oppassen wordt het ook een steeds zinlozer begrip. Dan wordt het een doel op zichzelf en vraagt niemand nog: vrijheid waarom, vrijheid waartoe? Dat moet ieder maar voor zichzelf uitmaken.

Dan is vrijheid echter ook: die Amerikaanse demonstranten die gewapend de straat op gaan om zich niets aan te trekken van afspraken om elkaar te beschermen. Dat is een lelijk gezicht van vrijheid.

In mei '45 -of eerder- ging het niet om vrijheid als net bedoeld, maar om bevrijding; bevrijding van bezetting, bevrijding van angst en terreur, bevrijding van geweld en onrecht. Niemand had na de vreugde over het einde van de bezetting het gevoel: nu kan alles weer en doe ik waar ik zin in heb. In de woestenij en chaos die de bezetter achterliet, overheersten besef van beperking, van gebrek en van de noodzaak om eendrachtig samen de schouders onder de wederopbouw te zetten. Dat besef zullen we straks ook weer hard nodig hebben na de huidige crisis.

Als we het over vrijheid hebben, doelen we meestal op de afwezigheid van dwang, beperkingen en onvrijwillige plichten en op de mogelijkheid te doen wat ons goed dunkt. Het klinkt mooi, maar de werkelijkheid is meestal anders. Niets is zo dwingend als honger, gebrek, angst en ongelijkheid; niets is zo beperkend als onvermogen, onmacht en discriminatie. Vandaar de pogingen om vrijheid ook positief te duiden, zoals in de vier vrijheden van Roosevelt: vrijheid van vrees, van armoede, van godsdienst en van opvatting.

Maar of men het begrip nu wel of niet nader invult, men stuit al gauw op de vraag: wie moet die vrijheid beschermen, wie moet de inhoud daarvan waarborgen of wie schept de zekerheid dat ik met anderen kan samenwerken. Want zonder die

bescherming stelt individuele vrijheid weinig voor. Als ieder daar op eigen kracht voor moet zorgen, ontlenen angst, onzekerheid en gebrek al gauw iedere charme aan het begrip vrijheid. Primitieve samenlevingen zijn vele malen gewelddadiger dan samenlevingen met stabiele vormen van overheid.¹

De vrijheid zoals wij die kennen is dan ook welhaast onvermijdelijk ingebed in de moderne staat met al zijn regels, verplichtingen en lasten. Zij hangt af van ons vermogen om bij alle verscheidenheid van uitgangspunt, belang en doelstelling samen te kunnen werken, want er is steeds minder wat we geheel op eigen kracht kunnen. Het was vooral die vrijheid, die we met de bevrijding herwonnen. De vrijheid om als gemeenschap richting te geven aan het collectief bestaan en het individueel bestaan daarbinnen.

Bevrijding van Apeldoorn.

Onoplosbare tegenspraken

Ook die vrijheid is echter afhankelijk van anderen; toen van de bevrijders zoals men achter het ijzeren gordijn al gauw ontdekte. Maar het geldt nog steeds in een wereld waarin een besmetting op een lokale markt in China tot gevolg kan hebben dat vier maanden later de hele wereld 'op slot' zit. De afhankelijkheid van onze vrijheid van wat anderen doen, stopt niet bij nationale grenzen. Er zijn maar weinig maatschappelijke uitdagingen die nationale staten, ook de grootste, nog op eigen kracht kunnen beantwoorden.

Dat is ook de paradox die de Britten nu ervaren. Met het uittreden uit de Europese Unie leek men de vrijheid herwonnen te hebben om

een eigen weg te gaan, maar nu blijkt dat men nog steeds afhankelijk is van anderen en nog steeds aan dezelfde regels en eisen moet voldoen. Wat men afzonderlijk aan ruimte wint, moet men collectief aan mogelijkheden inleveren. Dat geldt overigens niet minder voor de achterblijvers; het uittreden van het Verenigd Koninkrijk vermindert mogelijkheden die we gezamenlijk wel gehad zouden hebben.

Vrijheid is dus welbeschouwd een begrip vol tegenspraak. Eigen vrijheid die afhankelijk is van anderen; vrijheid die een overheid behoeft welke tegelijk een bedreiging daarvan vormt; vrijheid die bij gebrek, angst en ongelijkheid weinig betekent, maar om die weg te nemen levert vaak nog groter beperkingen op.

Tegenspraken en paradoxen die we proberen op te lossen met concepten als rechtsstaat, democratie, gelijkheid, machtsverhouding, subsidiariteit, enz.; maar het zijn bezweringsformules, want ieder van die begrippen is, bij gebrek aan een gemeenschappelijke maatstaf of ijkpunt, niet minder onbepaald. Want wat is democratie; de macht van de meerderheid? Wat is recht; de wil van de meerderheid?

Vaak komt men uit bij het begrip 'evenwicht'; evenwicht van macht, evenwicht tussen individu en gemeenschap, enz.. Maar ook dat begrip biedt weinig houvast; een balans behoeft een vast punt om aan te hangen en een maat om het evenwicht af te meten. Als die er niet zijn, wat meet je dan? Als men het 'evenwicht' zoekt tussen individuele vrijheid en gemeenschapszin, moet men eerst het 'gewicht' van beide kennen om te weten waar ze elkaar in evenwicht houden.

Vrijheid is dus welbeschouwd een begrip vol tegenspraak.

Uitgangspunt bepalend

Het probleem ligt besloten in het uitgangspunt van het concept van vrijheid; het uitgangspunt dat zonder beperking naar eigen inzicht, eigen voorkeur en eigen belang kunnen doen en denken, het meest ideale is voor mensen. Dat miskent dat vrijheid pas betekenis krijgt in de samenleving met anderen en pas waarde krijgt door wat er mee wordt gedaan. Bij gebrek aan antwoord op vragen als: waarom vrijheid, waartoe vrijheid, wordt vrijheid steeds meer doel en maat tegelijk en is de invulling daarvan: "meer, rijker, mooier."

Gevolg is dat mensen steeds meer idee krijgen dat alles moet kunnen zonder verplichtingen; dat de enige zin is gelegen in geluk en plezier en dat waar die ontbreken ook het leven geen zin meer heeft. Het leidt tot een samenleving waarin ieder voor zichzelf opkomt en waarin verschillen tussen mensen toenemen en op den duur ook natuurlijk zijn; omdat wat zwak is, eigenlijk minderwaardig is omdat het niet voldoet aan het ideaalbeeld.

Hoe bepalend het uitgangspunt is voor ons beeld van vrijheid en ons denken over gemeenschap en individu, kan men zien als men uitgaat van het tegengestelde uitgangspunt; niet: "mij gaat het goed, want ik", maar: "mij gaat het goed, want ons

gaat het goed"; niet "ik ben, want ik denk/doe/voel", maar: "ik ben omdat wij zijn."

Veel van de vragen waar wij boekenkasten vol over schrijven, komen in die benadering in een ander licht te staan of verdwijnen. Let wel, dat tegengestelde uitgangspunt is geen vernuftig gedachtenspinsel, maar de kern van het Ubuntu denken in zuidelijk Afrika. Het gaat uit van een niet minder humanistisch mensbeeld dan het hier heersende, maar het legt de nadruk op wederzijdse verbondenheid tussen mensen, in plaats van hun tegenstellingen. Een mensbeeld dat nieuwe mogelijkheden biedt, maar ook beperkingen. Zo heeft het minder oog voor de waarde van het individu, voor eigen verantwoordelijkheid en de betekenis daarvan als factor van vooruitgang en maatschappelijke dynamiek.

Een vollediger uitgangspunt

De situatie die we nu meemaken, biedt een vollediger beeld van de twee kanten van de menselijke werkelijkheid; gescheiden van elkaar maar binnen gezinnen; zelf verantwoordelijk maar kwetsbaar, hulpbehoevend, wederzijds afhankelijk en op elkaar aangewezen. Mensen zijn in die situatie niet minder eigenzinnig, maar bereid tot samenwerking, inschikkelijkheid en steun aan

anderen. In die situatie is ook niet iedere waarde betrekkelijk en moet ieder het maar voor zichzelf weten; sommige waarden blijken belangrijker dan wat we zelf willen en waar we de volgende vakantie heen gaan.

Dat was ook het besef na de eerste dagen van bevrijding. Vandaar dat de huidige omstandigheden wellicht passender zijn als herdenking daarvan, dan gloedvolle betogen over vrijheid waar geen invulling aan wordt gegeven.

Een op elkaar gerichte invulling

Dat beeld van de menselijke werkelijkheid levert een andere invulling op van het begrip vrijheid. Niet een vrijheid die op zichzelf gericht is, maar die dienstbaar is aan de anderen vanuit het besef van wederzijdse afhankelijkheid. Individuele vrijheid gaat daarbij niet onder in gemeenschapszin, maar de ruimte voor en invulling van die vrijheid, worden wel medebepaald door het besef dat we op elkaar zijn aangewezen. De natuurlijke vrijheid ten opzichte van elkaar wordt mede bepaald en ingevuld vanuit de niet minder natuurlijke verantwoordelijkheid voor elkaar. Vrijheid in dat mensbeeld is het vermogen om de wederzijdse afhankelijkheid en verantwoordelijkheid zodanig vorm te geven dat ieder aan zijn bestemming kan beantwoorden en tot recht kan komen.

Die vrijheid is niet beperkt tot nationale grenzen. De wederzijdse afhankelijkheid stopt niet bij de grens en dus de verantwoordelijkheid ook niet; we zijn meer dan ooit aangewezen op grensoverschrijdende samenwerking en solidariteit.

Niet een vrijheid die op zichzelf gericht is, maar die dienstbaar is aan de anderen vanuit het besef van wederzijdse afhankelijkheid.

Dat laatste dreigt nu slachtoffer te worden van de intensiteit waarmee we met onszelf bezig zijn; dat is geen waardige herdenking van de bevrijding die we aan anderen te danken hadden.

Dat mensbeeld vormt ook het uitgangspunt bij veel protestantse schrijvers over mens en samenleving. Er is niet zoiets als een protestantse opvatting over vrijheid. Maar wanneer het daarover gaat, gaat het bij vrijheid om verantwoordelijkheid jegens elkaar in wederzijdse afhankelijkheid en om de roeping aan onze bestemming te voldoen in dienst aan elkaar. Dat is immers ook de scheppingsorde die in Genesis wordt verbeeld: Adam die als persoon tot leven wordt gewekt met eigen verantwoordelijkheid, maar waarvan God ziet dat het niet goed is dat hij alleen is. Het is dezelfde norm die besloten ligt in het tweede grote gebod “uw naaste lief te hebben als u zelf.” We zijn persoonlijk verantwoordelijk, maar elkaar tot verantwoordelijkheid gegeven; dat bepaalt wat vrijheid is.

Noot

1. Steven Pinker, *The better angels of our nature*; Penguin books, 2011.

Mr. J.P.H. Donner is minister van staat, oud-minister van justitie en oud vicepresident van de Raad van State.